

Голікова Н. С.,

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української мови

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

<https://orcid.org/0000-0003-4157-1275>

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ В ІНТЕРСЕМІОТИЧНОМУ ПРОСТОРІ ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО

Анотація. У статті досліджено функціонально-стилістичні особливості первинних і трансформованих цитат – текстових фрагментів з писемних пам'яток української мови, що становлять важливий сегмент загального інтерсеміотичного простору у вертикальному контексті мовотворчості П. Загребельного. «Чужі» слова, запозичені з давніх текстів, кваліфіковано як інтертекстами, що в численних лінійних контекстах письменницьких історичних романів і творів про сучасність відіграють роль стилістем – маркувальних складників ідіолекту прозаїка. Проаналізовано функціональну своєрідність цитованих пам'яток старокиївського та козацького періодів у текстах історичних романів белетриста. Акцентовано увагу на літописах, які є смислово й композиційно релевантними в романі «Свпраксія», і на документально-історичних текстах, що в романі «Тисячолітній Миколай» об'єктивують художню оповідь про Хмельниччину. Наголошено на основному призначенні аналізованих інтертекстом – культурно-історичній та смислотвірній функціях, які в художньому дискурсі П. Загребельного по-своєму мають декодувати реципієнти-читачі, спираючись на достовірну інформацію про історію України та на власні фонові знання в цій галузі. Висновковано, що у вертикальному контексті індивідуально-авторської мовотворчості численні цитати з тих чи тих пам'яток різних часових періодів формують один із фрагментів загального інтерсеміотичного поля, який вияскравлює органічний зв'язок художнього наративу про знакові події минулого з реальними фактами, засвідченими в історичних документах. Зауважено, що дослідження стилістем такого зразка не лише в белетристиці П. Загребельного, а й у художніх творах інших українських письменників є актуальним і перспективним для низки дисциплін сучасної лінгвоукраїністики, інтегрованих на основі спільного об'єкта студіювання – історії української мови, нації та держави.

Ключові слова: пам'ятка української мови, літопис, документ, цитата, інтертекстема, стилістема.

Постановка проблеми. Усебічне студіювання художнього тексту – це проблема, що в сучасній лінгвоукраїністиці не втрачає актуальності. Її своєрідно вирішують у межах традиційних і новітніх наукових галузей, оскільки українське мовознавство впродовж першої чверті XXI ст. розвивається в тісному зв'язку всіх його підрозділів, «демонструючи активну інтеграцію багатьох із них на основі спільного об'єкта дослідження – української мови як основного засобу спілкування та консолідації різних верств суспільства, як унікальної, історично сформованої системи лінгвальних знаків, що генерує етнокультурні цінності й національну пам'ять» [1, с. 116].

Відомо, що охудожнення історичного континууму – це одне з найважливіших завдань, яке в українській літературі успішно виконують письменники. Творцем високоінтелектуальної історичної прози другої половини XX ст. був Павло Архипович Загребельний, комплексний аналіз мовно-літературної спадщини якого ще й досі потребує виявлення й систематизації всіх смислово значущих складників, що увиразнюють та індивідуалізують лінгвостиль митця. Серед текстотвірних чинників ідіолекту письменника важливу роль відіграють численні інтертекстуальні одиниці, які, ущільнюючи авторські висловлення у вертикальному контексті його мовотворчості, репрезентують взаємодію різночасових текстів і в такий спосіб, з одного боку, відбивають особливості філософського, асоціативно-образного мовомислення прозаїка, а з другого – актуалізують безперервність історичного та лінгвокультурного розвитку української етноспільноти, оприявнюють безпосередній зв'язок її духовно-мовних надбань з лінгвокультурними цінностями інших народів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом науковці, вивчаючи своєрідність індивідуально-авторської мовотворчості багатьох письменників, усе частіше звертають увагу на ті чи ті контекстуальні «вкраплення» – *інтертекстами*, запозичені з художніх, фольклорних, мистецьких та інших творів. У такий спосіб вони помітно вдокладнюють і розширюють узвичаєний набір *стилістем* – найвиразніших репрезентантів письменницького художнього стилю інтерсеміотичними виразально-зображальними засобами.

У мові художньо-історичної прози П. Загребельного зафіксовано численні інтертекстами, комплексне вивчення яких передусім потребує докладної класифікації з огляду на протекстові джерела, а також ґрунтовного функціонально-стилістичного аналізу цих маркувальних компонентів ідіолекту письменника. У наших попередніх наукових студіях певною мірою схарактеризовані цитати із сакральних, культурно-історичних, художньо-літературних текстів [2; 3; 4], що занурені в численні лінійні контексти художньої прози П. Загребельного. Утім, всеохопного дослідження інтерсеміотичного простору, показового для художнього дискурсу прозаїка, у мовознавчих працях немає.

Мета статті – проаналізувати функціонально-стилістичний потенціал цитованих текстових фрагментів із різночасових писемних пам'яток української мови, що в загальному інтерсеміотичному просторі художнього дискурсу П. Загребельного відіграють роль стилістем – релевантних складників авторського ідіолекту.

Виклад основного матеріалу. Мова романів, повістей, оповідань П. Загребельного відбиває неосяжний розмах авторського мовомислення, його своєрідний, глибоко філософський погляд на важливі події далекої і близької історії українського народу. На думку В. Г. Дончика, саме в романах П. Загребельного «історія України вперше заговорила як історія українська», а мільйони читачів завжди сприймали персонажів цих творів – від київських князів і русичів до сучасників – «як ланки нерозривного ланцюга нашого народу, який із віку в вік, із покоління в покоління живе на своїй землі і облагороджує її своїм генієм і працею» [5, с. 60]. Епічні твори письменника про минуле й сьогодення України привертають увагу жанрово-стильовим розмаїттям, панорамно-часовими сюжетами, багатством виразно-зображальних засобів мовосвіту митця.

Зауважимо, що однією зі стильових ознак, характерних для мови історичної прози загалом, є опертя на документальні тексти, які підтверджують факти розгортання тих чи тих минулих подій у часі та просторі. Попри те, що, відбиваючи хронотоп давніх подій, кожен письменник веде художню оповідь з опертям на власне світосприймання й образне мовомислення, він водночас звіряє її з писемно засвідченими першоджерелами – різножанровими пам'ятками й науковими розвідками, щоб забезпечити об'єктивність, достовірність явищ, вербалізованих у певному творі (творах).

Зразки інформаційно достовірних текстів, актуалізовані в мовотворчості П. Загребельного, слугують лінгвостилістичним засобом ідентифікації низки темпорально стратифікованих періодів в історії України. В історичних романах «Диво», «Смерть у Києві», «Первоміст», «Євпраксія», «Роксолана», «Я, Богдан», «Тисячолітній Миколай» зафіксовано численні інтертексти з багатьох прототекстів інформаційно-історичного жанру – з літописів, хронік, грамот, архівних документів, статей, листів, інструкцій, науково-історичних праць, задокументованих висловів відомих історичних осіб. Як знакові одиниці української лінгвокультури прецедентні тексти такого зразка мають основне – *культурно-історичне* – призначення у вертикальних контекстах аналізованих творів [2, с. 156–157].

У мові історичної прози П. Загребельного спостерігаємо найактивніше цитування літописів – історично-літературних творів у Київській Русі, пізніше в Україні, у яких оповідь велася за роками. Найдавніші з них сягають X ст. У художньому дискурсі П. Загребельного найбільшою мірою актуалізовано «Повість временних (минулих) літ», яку приписують Нестору – ченцеві Києво-Печерського монастиря (кінець XI – початок XII ст.): «Вчені далі сперечаються, чи справді Несторові належить «Повість временних літ», намагаються проникнути в таємницю століть, <...> а тим часом уже стільки поколінь мають незрівнянну втіху, читаючи наш Першолітопис, знайомлячись з початками землі нашої...» [6, с. 220]. За нашими спостереженнями, цитати з цієї історичної пам'ятки на зразок *...и постави церков, и сотвори празник велик, варя 30 провар меду, и зозываше боляры своя, и посадники, старейшины по всем градом, и люди многа, и раздая убогым 300 гривен...* [7, с. 131] відіграють *системо- та текстотвірну* роль у романі «Диво».

Смислово й композиційно релевантними є цитати з багатьох літописів, що фігурують у романі «Євпраксія». В індивідуально-авторському художньому наративі такі історичні пам'ятки є найважливішим джерелом об'єктивної інформації про київську князю (доньку князя Всеволода), яка, у дванад-

цятирічному віці віддана за маркграфа Генріха, була змушена покинути рідний край і їхати в чужу землю – Саксонію.

У мовотворчості П. Загребельного уривки з тих чи тих літописів слугують структуруванню художньо-розповідного текстового полотна роману «Євпраксія». Зміст кожного другого розділу тут викладено за зразком літописних пам'яток. Ці здебільшого короткі за обсягом частини твору мають назву «Літопис» і містять історично важливі повідомлення, цитовані з реальних історичних текстів – літописів і хронік, або постають унаслідок стилізації документально засвідчених протоджерел. Вони чергуються з художньо-наративними розділами, у яких викладено індивідуально-авторську версію життєпису київської княжни Євпраксії, на долю якої випали тяжкі поневіряння в далеких землях Західної Європи (80–90 рр. XI ст.). Наприклад, інтертекстову частину «Літопис. Забуте» пронизують перекладені українською мовою «вкраплення» із «Хроніки слов'ян», у яких зафіксовано правдиві свідчення про розбудову середньовічної Германської імперії на землях слов'янських племен: *«Коли б серед мороку цього світу не блищав промінь науки, то все покритлося б ніччю», – так запише в своїй «Хроніці слов'ян» через сто років після подій, про які тут йдеться, Гельмгольд... [8, с. 76–77]; Через тисячу років од них (від багатьох слов'янських племен) уціліє лиш жменька лужицьких сербів, та в назвах річок і городів вгадуватимуться слов'янські значення: Бранденбург – Бранібор, Ратценбург – Ратибор, Любек – Любека, Траве – Трава, Мейсен – Мишин, Росток – Розтоки. А хроніст же писав колись з острахом: «Область слов'янської мови так обширна, що незмога уявити» [8, с. 77–78]; «Неприступні в своїх болотах, вони (слов'яни) не хочуть визнавати ніяких володарів над собою, – писав Гельмгольд. – Очі в них голубі, обличчя червонувате, а волосся довге», – такими полишилися в історії [8, с. 78].*

В історичних романах про Київську Русь, крім вторинних текстів з «Повісті временних літ», міжтекстовий перегук оприявнюють цитати з Іпатіївського літопису, а також неатрибутовані фрагменти з історичних протоджерел, що виконують додаткові стилістичні функції. Унаслідок зіставного аналізу схожих за призначенням інтертекстом висновковуємо, що у вертикальних контекстах «чужі» слова по-різному реалізують *композиційно-текстотвірну* роль. Наприклад, на самому початку роману «Первоміст» літописну інформацію про давню подію 1117 року передає цитата з контексту *МІСТ! З багатьох причин можемо назвати його так: Первоміст. Літописець записав коротко: «Того же літа (6625) устрої мост через Дніпр Володимир» [9, с. 425].* Інтертекстема, взаємодіючи з назвою роману та іншими, не менш важливими компонентами лінійного контексту, репрезентує *художньо-проспективну (композиційно-текстотвірну)* функцію, оскільки мотивує розгортання художньої оповіді про реальний факт у минулому: *Так з'явився в Головному літописі єдиний рядок про Первоміст через Дніпро коло Києва, хоч події такої слід було б віддати увагу пильнішу [9, с. 425].*

Подєкуди встановленню функціонально-стилістичного навантаження фрагментів з літописів, оформлених як синтаксичні конструкції з прямою мовою, сприяють індивідуально-авторські характеристики невідомих літописців (дієписців), які по-своєму переживали кожен подію, зафіксовану ними в літописній книзі. Наприклад: *Гірко плакав літописець*

над долею Києва: *«И сотвориши велико зло в Русской земли, якого же зла не было от крещения Русской земли... Митрополию святую Софии, и Десятинную святую Богородицу разграбиши, и монастыре все, и иконы одраши, и иные поймаши, и кресты честные, и сосуды священные, и книг, и порты блаженных первых князей, еже бяше повешали на память себе, то все положиши себе в полон»* [7, с. 326]; *Князі й далі колотилися, розводили чвари між собою, не дбаючи про єдність. Приголомшені такою поведінкою можних, дієписці тих днів сполохано дослухалися з своїх келій до страшного клетку ординської навали, по закінченню переліку всіх княжих вчинків безглузких і злочинних для такого часу тремтячою рукою виводили: «Писав не дух святой, а рука зрішна, а ум блудив, а очі – як вода, тіло все – як прах, а мислі в сум'ятті. І по описанню дій усіх цих аміні усьому»* [9, с. 597] тощо. На нашу думку, у наведених контекстах цитати відіграють емоційно-оцінну роль, оскільки слугують промовистим засобом ослвлення пригніченого психічного стану самих літописців, зобов'язаних занотовувати правдиву інформацію про ті чи ті події.

Основне – культурно-історичне – призначення підтверджують і вторинні документальні тексти, що маркують метатекстові фрагменти про козаччину в романах «Я, Богдан» і «Тисячолітній Миколай». Сміслово значущими є інтертекстеми, які об'єктивують реальну трагедію, що спіткала Україну після Переяславської ради (1654): *«Не відали ми тоді, як далеко відійшла Москва од лагоді перших літописців наших, що закликали нас до великодушності: «И ныне, господа отцы и братья, ожеся где буду описал, или переписал, или не дописал, чтите исправлявая Бога дея, а не кляните, занеже книги ветшаны, а ум молод не дошел; слышите Павла апостола глаголюща; не кляните, но благословите»* (Лаврентьевская летопись. СПб., 1872. С. 463) [10, с. 109]. Цитата з Лаврентієвського літопису передає морально-релігійні настанови апостола Павла, які сповідували в Київській митрополії і до яких не дослуховувалися служители московської церкви.

У мові роману «Тисячолітній Миколай» актуалізовано низку проблем суспільно-політичного та релігійно-проповідницького характеру, викликаних тими змінами, що з другої половини XVII ст. істотно вплинули на процес державотворення в Україні. Зокрема, у розділі «Вік XVII. Введення друге. Козак» художньо інтерпретовано події, пов'язані з початком тих реформ, що їх після «возз'єднання» відчула на собі українська церква, яка в період Хмельниччини була могутньою «праведними ділами», своєю духовною свободою: *Сказав Інокентій Гізель: «Вольность митрополії київської була всіх вольностей корінь і основа»* [10, с. 102]. Цитати з важливих документів, занурені в художню оповідь про історичні знакові події, підтверджують, наскільки високоосвіченими були священнослужителі того часу. Наприклад: *В грамоті вказувалося, кого з старців Київського Братського монастиря государь велить бачити в Москві. Се були Дамаскін Птицький і Арсеній Сатановський, бо вони «божественного писания ведущи и Еллинскому языку навичны и с Еллинского языка на Словенскую речь перевести умеют и латинскую речь достаточно знают»* [10, с. 100]. Ширший лінійний контекст, що містить уривки з грамоти царя Олексія Михайловича, засвідчує цитати, що постають як смислово

трансформовані висловлення-алюзії. Вони репрезентують не лише реальний факт листування *государя* з єпископами, а й виконують функцію натяку на те, що «проханнями-веліннями» Москва відібрала спочатку вчених старців, а потім і саму Київську митрополію.

Неабиякої культурно-історичної вагомості набуває інтертекстуальна цитатія «Березневих статей 1654 року», або «Статей Богдана Хмельницького». Як відомо, це був комплекс документів, що регламентували політичне і правове становище Гетьманщини після Переяславської ради і приєднання України до складу Московського царства. П. Загребельний художньо ослволив саму процедуру редагування надто знакового документа для України. В одному з розгалужених лінійних контекстів з роману «Тисячолітній Миколай» оприявлено власне цитатний перегук «чужих» текстів – *справжніх статей Хмельницького* та їхніх істотно змінених варіантів, зокрема: *Справжні статті Хмельницького писано було як вимоги до царя, то ж і говорилося в них так: «в начале изволь твое царское величество подтвердить права и вольности наши...». Теперь же они выкладывались у формі справоздання безлично: «чтоб царское величество пожаловал изволил подтвердить права и вольности войсковые...»* [10, с. 127]. Протоджерельною базою для первинних текстів статей Богдана Хмельницького слугувала «Історія України-Руси» (Т. 9, Ч. 2) М. Грушевського, якої довго не міг знайти письменник: «Згадуються оці мої пригоди з пошуками джерел і пошуками другої частини 9-го тому, яка видана в тридцятих роках, і думаю: чого ж її вилучили? Хтось у Москві дочитався, що там Переяславська рада і там Грушевський навіть наводить факти з отих так званих Березневих статей...» [11, с. 190]. Інтертекстуальний зв'язок двох текстових варіантів того самого історичного документа реалізовано за допомогою стилістичної фігури паралелізму, що дає змогу простежити ступінь відповідності змістів статей Хмельницького та нових статей, які були укладені всупереч його волі: *Так затягнувся зашморг, який ми своєю волею накинули собі на шию, і вже не ми лиш у Москві, в безвіллі чернецькому, ставали заложниками немилосердного царства, а й уся Україна, яка ще віки цілі спливатиме ріками й морями крові, гомонітиме козацькою незгодою, реготатиме гайдамацькими пожежами, тихо плакатиме попідтинню вдовицькими й сирітськими слізьми* [10, с. 128–129].

П. Загребельний залишив неоціненний спадок для нащадків – власну художньо-літературну версію про важливі події в історії України, яку він по-своєму осмислив і ослволив, спираючись на численні писемні пам'ятки, що формують надійний, достовірний підмурівок в історичній пам'яті українського народу.

Висновки. У художньому дискурсі П. Загребельного цитати з документально-історичних текстів – це здебільшого знаки української лінгвокультури, що, маркуючи інтертексти найвідоміших історичних романів письменника, привертають увагу читача до тих важливих подій у минулому, які визначили долю України й українців на майбутні століття. Перспективним вважаємо дослідження стилістем такого зразка не лише в мові художньої прози П. Загребельного, а й у творах інших українських письменників, оскільки вони актуалізовані в низці дисциплін сучасної лінгвоукраїністики, інтегрованих на основі спільного об'єкта студювання – історії української мови, нації та держави.

Література:

1. Голікова Н. С. Соціомовні чинники формування сучасної інтегративної лінгвістики. *The XXIX International Scientific and Practical Conference «The role of society in the development of scientific ideas», July 24–26, 2023*. Prague, Czech Republic, 2023. P. 116–119. URL: <https://eu-conf.com/events/the-role-of-society-in-the-development-of-scientific-ideas/>
2. Голікова Н. С. Мова художньої прози Павла Загребельного: від слова до концепту: монографія. Дніпро: Акцент ПП, 2018. 432 с.
3. Голікова Н. С. Художній дискурс П. А. Загребельного: лінгвокогнітивний і прагмастилістичний аспекти: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01. Київ, 2019. 530 с.
4. Голікова Н. А. Кримський і П. Загребельний про історію України: лінгвокультурний діалог. *Культура слова*. Випуск 95. Київ: ВД Дмитра Бурого, 2021. С. 77–89.
5. Дончик В. Головний редактор. *Спогади про Павла Загребельного / Упорядник М. Ф. Слабоштицький*. Харків: Фоліо, 2010. С. 36–63.
6. Загребельний П. Золотий гомін давнини. *Повість минулих літ: Літопис / Переказ віктора Близнеця*. Київ: Веселка, 1989. С. 219–221.
7. Загребельний П. А. Диво: Роман. Харків: Фоліо, 2006. 638 с.
8. Загребельний П. А. Євпраксія: Роман. Харків: Фоліо, 2002. 382 с.
9. Загребельний П. А. Твори в двох томах. Том другий. Смерть у Києві. Первоміст: романи. Київ: Дніпро, 1984. 664 с.
10. Загребельний П. А. Тисячолітній Миколай: Роман. Ч. I. Харків: Фоліо, 2003. 399 с.
11. Голота Л. «Я вибрав великі душі, які сяють нам тисячоліття»: Інтерв'ю Любові Голоти з Павлом Загребельним. *Спогади про Павла Загребельного / Упорядник М. Ф. Слабоштицький*. Харків: Фоліо, 2010. С. 181–228.

Holikova N. Historical monuments in the intersemiotic space of artistic discourse Pavlo Zagrebely's

Summary. The article examines the functional and stylistic features of primary and transformed quotes – text fragments from historical monuments of the Ukrainian language, that in the vertical context of P. Zagrebely's language creation constitute an important segment of the general intersemiotic space of the author's artistic discourse. "Foreign" words of this

type are qualified as intertextemes, which in numerous linear contexts of the writer's historical novels and works about modernity play the role of stylistics – marking and stylistic components of the prose writer's idiolect. The functional uniqueness of monuments of the Old Kyiv and Cossack periods in the texts of a number of historical novels by P. Zagrebely is analyzed. The focus is on the chronicles that perform a compositional and text-forming function in the novel "Eupraxis", and on documentary and historical texts immersed in the artistic narrative about the Khmelnytsky region in the novel "Thousand-Year Nicholas" in order to recreate the historical truth regarding the union of two "fraternal" peoples concluded in Pereyaslav in 1654. Updated on the main purpose of the analyzed intertexts – cultural-historical and meaning-making functions, that are generally performed by historical monuments in the artistic discourse of P. Zagrebely and which the recipient-readers must decode in their own way, relying on their own background knowledge about the history of Ukraine. It is concluded that in the vertical context of individual authorial language creation, numerous quotes from various monuments of different time periods form one of the fragments of the general intersemiotic field, which highlights the organic connection of the artistic narrative about significant events of the past with real facts attested in historical documents. It is noted that the study of stylistics of this type in the fiction of P. Zagrebely is relevant and promising for a number of disciplines of modern Ukrainian linguistics, integrated on the basis of a common object of study – the history of the Ukrainian language, nation and state.

Key words: monument of the Ukrainian language, chronicle, document, quote, intertextema, stylistics.

Дата першого надходження статті до
видання: 17.04.2026

Дата прийняття статті до друку після
рецензування: 08.05.2026

Дата публікації (оприлюднення)
статті: 26.05.2026